

nevezünk, személyiségének ez a tulajdonsága egész mivoltára annak mindennemű megnyilvánulására ki kell, hogy hasson. A vallás az egész hívő embert követeli, s így az erkölcsiség a vallásnak szükségképpen megkövetelhető kritériuma. Maga az élet is azt bizonyítja, hogy az erkölcsi erő igen megbízható gyakorlati ismertető jel az igazi vallásosságra nézve. De ha ez nem is így volna, tisztán elméleti szempontból is az erkölcsiségnek és az istentudatnak olyan szoros vonásai vannak, melyek méltán mondattatják ki velünk azt a konklúziót, hogy igazi vallásosságot erkölcs nélkül elképzelni nem tudunk, már csak azért sem, mert ebben a tekintetben olyan példakép van előttünk, mint Jézus, aki az ő vallásos tanításai mellé egyenrangúnak állította oda az erkölcsi törvényt, s életében megmutatta, hogy a vallásos érzés túlsúlya mellett sem kell az erkölcsnek szégyenkeznie.

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

AZ ÚJTESTAMENTUM KIALAKULÁSÁNAK HÁTTERE

Bár a régészeti és történeti tények ismerete igen fontos az Újtestamentum tanulmányozására nézve, mégis a Jézus korabeli judaizmus tanításának megértése nagyobb jelentőséggel bír. A holt-tengeri tekerccsek a történelemhez és a régészethez tartozónak látszanak, igazi értékük azonban a judaizmusról való ismeretünkhöz hozzájárulásukban van.

A vizsgálódás e területe mindig otthonos volt az Újtestamentum kutatói számára. Általában mindig elismerték, hogy Jézus és közvetlen tanítványai a zsinagóga gyermekei voltak. De igen gyakran úgy gondolták, hogy ez csupán azt jelentette, ismerték azokat a szent iratokat, amelyeket a keresztények később Ótestamentumnak, a zsidók pedig Törvénynek, Prófétáknak és Írásoknak neveztek. Jézus és Pál egyaránt idéztek a régi iratokból, s ebből a tényből arra következtettek, hogy gondolkodásuk megértéséhez csupán ez adja a kulcsot, éppen mint ahogyan a modern világban a nemzsidók igen gyakran úgy vélekednek, hogy a judaizmus vezéreszméi egyszerűen megtalálhatók az Ótestamentumban. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja a legfontosabb tényezőt, miszerint Izrael és Juda, később Judea népe s végül a zsidók történelmén keresztül, amelyet szülőföldjükön és a diaszpórában átéltek, egy nagy, folytatódólagos és mélyreható munka ment végbe, amelynek célja a Törvény alkalmazása volt az illető korok igényeihez és követelményeihez.

A szóbeli Törvény óriási tömege alakult ki így, amelyet természetesen először szóbeli formában őriztek meg, de egy adott korszakban, amely számunkra még ismeretlen, elkezdődött a fokozatos és egyre gyorsuló írásba rögzítés. Így alkották meg bámulatra méltó mennyiségét a mindennapi életre vonatkozó törvényeknek, vagy előírásoknak. Ennek héber kifejezése a „Halakah“, jelentése „út“. A Kumráni Közösség ira-

tokba foglalta a maga sajátos „útját“, mint amilyen a Közösség Szabályzata is. A „szabályzat“ egy másik kifejezés a héber szó értelme visszaadására.

A kegyes zsidó előtt számos „út“ állott, amelyet követhetett. Ilyen volt pl. a farizeusoké, egy másik pedig annak a hitnek a következményeként alakult ki, amely Jézus messiasságát hirdette. Más szóval ez azt jelenti, hogy a kereszténység maga is kezdetben úgy jelentkezett, mint egy új „út“ a judaizmuson belül, amint azt az ApCsel 9,2; 24,22 világosan bizonyítja. Tehát nem az Ótestamentum, hanem a Halakah irányította és kormányozta a vallásos zsidó életét Jézus korában és az ősegház idején is. De volt még egy ehhez szorosan kapcsolódó tudományos módszer a zsidók körében, amely történet, legenda vagy példázat által magyarázta meg és szemléltette az Isten és emberben való hitet és a köztük levő kapcsolatot. Az írásmagyarázat e módszerét Midrashnak nevezték, amelyet általánosan elfogadott szabályok által gyakoroltak. E szabályok azonban inkább a képzelet világába tartozóknak látszanak a modern írásmagyarázat előtt.

Ennél is képzeletbelibbek, de Jézus példázataihoz hasonlóan igen gyakran figyelemre méltó mélységet mutatnak azok a történetek, legendák és példázatok, amelyek a Hagaddah-t (jelentése: történet) alkotják. A Mishna, mint a Hagaddah gyűjteménye, amelyet Judah ha-Nasi rabbi Ju. 200 körül adott ki, főként a Johanan ben Zakkai által alapított jamniai iskola terméke volt, de forrásai igen sok esetben a távoli múltba nyúlnak vissza.

A Mishna kezdeti formájában olyan természetű anyag gyűjteménye volt, amelynek egyes részei már előzőleg és önállóan léteztek, jóllehet olyan elnevezést adtak neki, amely a Mishnához való tartozását és későbbi eredetét akarta bizonyítani, a valóságban viszont éppen olyan régi, vagy régebbi mint a többi részek. A Mishnával kapcsolatos további magyarázat és fejtegetés folytatódott a Je. 6. századig, amikor Babiloniában kialakult a Talmud. Emellett állandóan növekedett a Midrash, az írásértelmezés és magyarázat hatalmas világa. Ez anyag nagy gyűjteményei azonban alig adnak lehetőséget a keletkezés időpontjának a megállapítására. A zsidó tudósok szerint a tekintély magában az anyagban van azáltal, hogy benne van a gyűjteményben és hogy a hagyományhoz tartozik. Nem tartják szükségesnek megállapítani az eredet idejét.

C. G. Montefiore és H. Loewe zsidó teológusok „A Rabbinic Anthology“ (1938) c. munkájukban hatalmas anyagot gyűjtöttek egybe a Mishna-tól és Talmud-tól különálló területekről és az azokkal rokon forrásokból is, és tették elérhetővé a tudományos kutatás, közelebről az újtestamentumi kutatás számára. Jellemző Montefiore megjegyzése az előszóban: „A könyvet komoly bíráló érheti, s ennek egyetlen oka van . . . , nem kísérli meg a szemelvények időrendi elrendezését semmilyen szempont szerint“. Ez a szempont nagy jelentőséggel bír az újtestamentumi kutatás számára is, mert újra és újra felvetik, amikor párhuzamokat keresnek és hoznak fel annak kimutatására, hogy Jézus, vagy az Újtestamentum könyveinek valamelyik szerzője, gyakran Pál, nem tettek mást, mint egyszerűen újraformálták a kortárs judaizmus irányadó vagy általánosan elismert tanítását. Ezt a nehézséget felismerték Strack és Billerbeck, „Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash“ c. több kötetes kommentárjukban, mert amikor arra csak lehetőségük

van, mindig adják az általuk idézett mondás keletkezésének lehetséges időpontját is. Hasonló munkát végzett J. Bonsirven katolikus teológus, „Textes rabbiniques des deux siècles chrétiens pour servir à l'intelligence du Nouveau Testament“ c. munkája azonban, amint címe is mutatja, időben korlátozott, sajátos anyaggal segítette a bibliakutatást.

A holt-tengeri tekercesek felfedezése utáni évben (1948) látott napvilágot W. D. Davies műve „Paul and Rabbinic Judaism“. A szerző maga így összegezte a nagy hatást kiváltó könyvét: „Pál számára az evangélium nem a judaizmus megsemmisítését jelentette, hanem annak kiteljesítését, s mint ilyen magában foglalta a judaizmus géniuszát.“ Az ilyen értelmű megállapítás mintha eltekintene attól a nyilvánvaló tényről, hogy Pál számára nemcsak a vallást, de az életet magát is Krisztus jelentette, s ezért az ő vallása személy-központú volt. Hogyan tud tehát egy vallás, amely a Törvényen épül fel, továbbélni egy ehhez hasonló hitben és rajongásban? Davies megválaszolja ezt a kérdést is: Pál Jézusra alkalmazta azokat a fogalmakat, amelyeket a judaizmus a legnagyobb értékére, a Törvényre vonatkoztatott és „így igazolva látszik az a feltevés, hogy Pál Krisztusban az Új Törvényt látta és fogalmazta meg“. Nem feltétlenül szükséges vitába bocsátkoznunk ezzel a sajátos érveléssel, hogy vajon igaza van-e, vagy nincs, a lényeg ugyanis az, hogy az újtestamentumi kutatás ezekben a kategóriákban mozog s központi alakját azokkal összefüggésben határozza meg.

A zsidó tudósok részvétele az újtestamentumi kutatásban, mint munkatársak abban a vállalkozásban, amelynek célja a történeti igazság felderítése, örvendetes jelensége századunknak, s ez különösen az utóbbi negyven évben sokat fejlődött. Nemcsak a jeruzsálemi Héber Egyetemen folyik az Újtestamentum tudományos eszközökkel való tanulmányozása, hanem a zsidó kutatók kontinensünk és Amerika egyetemén is ismerkednek azokkal a módszerekkel és megközelítési eljárásokkal, amelyek az utóbbi két évszázadban fejlődtek ki.

Hosszú időn keresztül az volt a gyakorlat a zsidó tudósok között, hogy kritikátlanul nézték az evangéliumokat, mellőzve azokat az érveket, amelyek kockázatosná tették volna, hogy gondos megfontolás nélkül elfogadjanak bármit is Jézus eredeti mondásaként. Ennek természetes következményeként Jézus tanításában kimutatták azokat a részeket, amelyek párhuzamosak voltak a rabbik tanításával, még akkor is, ha Jézust magát úgy állították be, mint korának egyik vezető rabbiját, aki saját iskolájában propagálja a maga halakah-ját. A bibliakritika rávilágított arra, hogy az ilyen párhuzamok legvalószínűbb magyarázata az, hogy Jézus tanításának és egész tevékenységének története „judaizáláson“ ment át, amelyet nyilvánvalóan szemlélhetünk a Máté evangéliumban.

Ennek a jelentős és hasznos munkának kitűnő példáját szolgáltatta D. Daube, aki különösen érdekelt a halakah és annak eredete tanulmányozásában. „The New Testament and Rabbinic Judaism“ c. könyvében felhasználja mind az evangélium, mind a judaizmus területén szerzett ismereteit, s néhány igen értékes meglátása van nemcsak a szövegösszefüggést és a mondások eredeti jelentését, hanem az evangéliumok szerkezetét illetően is. Hogy csak egyetlen példát említsünk, megkockáztatja azt a feltevést, hogy a Márk 11,27 — 12,44-ben található híres kérdéssorozat és vitatkozások, részben a rabbinikus vitabeszédek finom

árnyalati különbségeinek mintájára vannak elrendezve, részben rabbinikus kidolgozását tükrözik annak a szokásnak, amikor a család összeül a Paska megünneplésére és a fiúgyermekek kérdéseket tesznek fel az ünnep vagy annak egyes részei eredetét illetően.

A judaizmus mint háttér határozza meg a már említett W. D. Davies egy másik munkájának szemléletmódját is, melynek címe: „The Setting of the Sermon on the Mount“. Davies megpróbálja kimutatni a hatások széles skáláját, amelyek befolyásolták az őskeresztény tanítás e híres beszéd-kompozíciójának megszerkesztését, elkülönítve amit indokoltan Jézus eredeti tanításának tekinthetünk, az evangélium szerzőjét ért hatásoktól. A könyv igen nagy értékkel bír vonatkozásai miatt, s mint ilyent kézikönyvnek is tekinthetjük, jóllehet sokan nem értenek egyet a szerző egyik kitételével, miszerint a Hegyi beszédet úgy tekintetjük, mint a Jamniában újraszervezködő legalisztikus judaizmus elleni tiltakozást.

A nyilvánvaló történeti tények szemléletében szükségtelennek látszik hangsúlyozni az őskeresztény egyház zsidó jellegét. Ezt azonban egy egész sor tényező elhomályosította, amelyek közül néhány nem szolgált az egyház jó hírnevéért. Minket azonban most azok a tényezők érdekelnek, amelyek a történelem-szemlélet és kritika eredményei. Ezt éppen magával az Újtestamentummal lehet szemléltetni, s itt is az Apostolok Cselekedetei könyvével (lásd 13. fejezet), amelyik arra törekszik, hogy a valóságnak megfelelő történetet írjon, holott szerzője nemcsak hogy nem rendelkezett elegendő megbízható információval, hanem — öntudatlanul bár — az alatt a hatás alatt állott, amelynek célja Pált kedvező megvilágításban mutatni be. Úgy állítja elénk az apostolt, mint egy lojális zsidót, akinek lojalitása az állammal szembeni magatartásában áll, s kizárja azok fanatizmusát, akik bár maguk is lojális zsidók, azonban vakságukban visszautasították Isten Krisztusát. A könyvben levő előítélet tehát, amely kedvez mind Rómának, mind a pogányoknak, úgy állítja elénk Pált, mint aki a pogányoknak hirdeti az evangéliumot a judaizmussal szemben, nem pedig a judaizmus egyik szűklátókörű irányzatával szemben. Természetesen nevetséges lenne elvitatni, hogy Pál valóban „a pogányok nagy apostola“ volt, de ha az elnevezés mögött az van, hogy visszautasította és elítélte a judaizmus egészét, akkor az hamis képet ad mind az apostolról, mind pedig az ősegyháznak a judaizmussal való kapcsolatáról.

Jóllehet a kép hamis, mégis könnyen érthető, hogyan alakult ki. Abból a gondolatból indult ki, mely szerint Pál az üdvözülést nemcsak a zsidókra, de más népekre is kiterjesztette és eljutott addig a felfogásig, hogy Pál elítélte a judaizmus egészét. E kép kialakulását még inkább megkönnyítette az a mód, ahogyan a bibliakritikát alkalmazták az utolsó két évszázadban. 1831-ben F. Baur a tübingeni iskola Újtestamentum kritikájában alkalmazta Hegel filozófiáját az őskeresztény egyháztörténet értelmezésében, s szembe állította egymással a péteri ill. zsidókeresztény és a páli ill. pogánykeresztény változatát a kereszténységnek, mint két ellenpólusát a teológiai fejlődésnek. És bár ezt a történetfilozófiát, amelyre Baur saját nézetét felépítette később kétségbevonták, mégis megmaradt az a meggyőződés, hogy létezett egy zsidókereszténység, amelynek igazolására bizonyítékokat kerestek, s próbálták meghatá-

rozni jellegét, annak ellenére, hogy a kereszténységnek Pál tanításán alapuló része ténylegesen elhomályosította azt.

Amikor a Baur elleni reakció fokozódott, a kérdést a helytelenítés felhője alatt kellett megoldani, amelyet filozófiája magára vont. Száz évvel később, 1933-ban Kirsopp Lake „The Beginnings of Christianity“ c., az Apostolok Cselekedeteivel foglalkozó műve ötödik kötetében ezeket írta: „Nagyon sok kérdés áll fenn a zsidókereszténységgel kapcsolatban, amelyek bizonytalanoknak látszanak és magyarázatot igényelnek.“ H. J. Schoeps „Theologie und Geschichte des Juden Christentum“ c. könyvében egy „megtisztított tübingeni szemléletet“ képviselt, amelyet sokkal átfogóbb bizonyítékokra alapozott, mint Baur tette. Schoeps kimutatta, hogy Iustin Martyr-nál található „zsidókeresztény“ kifejezésnek két jelentése van: 1. azokat a zsidókat jelölte, akik keresztényekké lettek és csatlakoztak az egyházhoz, amelynek természetesen pogány tagjai is voltak; 2. azokra a zsidókra vonatkozott, akik elfogadták ugyan hogy Jézus a Messiás, de nem csatlakoztak az egyházban levő pogánykeresztényekhez, mert azok nem vetették alá magukat a törvény előírásainak. Schoeps kutatásai elsősorban a kereszténységnek erre az utóbbi megnevelkedő csoportjára irányultak, s felölelték azok hitét és életgyakorlatát. Ide sorolta az ebionitákat, a nazarénusokat s más szektákat, akiknek eredete és mibenléte valójában örökre homályban marad. Schoeps bátran megvédelmezi az egész zsidókereszténységet a gnoszticizmus vádjá ellen, de úgy véli, amint ezzel kapcsolatban O. Cullmann is érvelt, hogy az ebionitáknál kimutatható az esszénusok hatása.

Újabban Jean Daniélou francia teológus munkássága segít hozzá, hogy egyre tisztább szemüvegen keresztül nézzünk vissza az Újtestamentumra. „The Theology of Jewish Christianity“ c. munkájában egy fejezetet szentel a heterodox zsidókereszténységnek Schoeps szellemében, de nem menti fel azt a gnoszticizmus vádjá alól. Daniélou úgy rajzolja meg ez irányzat képét, hogy felhasználja a késői judaizmus gondolkodásformáit, kozmikus és történeti képeit; azét a judaizmusét, amelynek forrásai részben az Ótestamentum pseudepigráfikus irodalmában található, részben pedig a keresztény korszakra datálhatjuk. Egy másik forrás, amelyet valójában nem tudunk elválasztani az elsőtől, az Ótestamentum és a későbbi korszak apokrif irodalma.

Daniélou ezeket írja: „Van néhány olyan apokrif munka, amelyekben nem nehéz feltalálni a keresztény vonásokat: Ézsaiás felemeltetése, II. Énok és a Tizenkét Pátriárka Testamentuma. Ezeknek a könyveknek természetesen zsidó hátterük van, s irodalmi formájuk a késői judaizmusra jellemző: látomások, felemeltetések, testamentumok. Mi több, irodalmi rokonságban állnak közismert zsidó művekkel: II. Énok az I. Énokhhoz kapcsolódik, a Tizenkét Pátriárka Testamentuma a Jubileumok könyvéhez és Ézsaiás felemeltetése a próféták vértanúságáról készült beszámolókhöz.“ Könyve nagy részében a felhasznált források a zsidókeresztény iratok közül valók, amelyeket apokrifáknak nevezünk, de minduntalan idézi az Újtestamentumot is ill. hivatkozik rá azért, hogy kimutassa: az apokrif irodalomban talált eszmék magukban az újtestamentumi könyvekben is otthonosak. Daniélou szerint: „A kutatás mindenik pontján állandóan három fogalom jelentkezett: kozmosz, apokalipszis, gnozis. A tárgy lényegében véve a történelem, de nem egyszerűen a nemzetek dolgait megörökítő történelem, amely a tengeren és szárazfö-

dön játszódott le. Ez a kozmikus történet a világ kezdetétől az idők végezetéig, a Káosz nagy mélységétől a Seolon, földön, firmamentumon, égitesteken, csillagokon át egészen Isten utolsó végtelen mennyéig tart. A tengely, amely a dolgoknak és eseményeknek ezt a megmérhetetlen szféráját összefogja: a Megtestesülés. Az Isten Fia a forrása a nagy ki nyilatkoztatásoknak és a kijelentés befogadása a gnoziszt adja azoknak, akik elfogadják azt.“

Ez utolsó kitétel kivételével, amely szerint a gnozisz a kijelentés megértésének egyik kulcsát képezi, mindezek az állítások fontosak az Újtestamentumra nézve, amelyet úgy tekinthetünk mint a spektrum központját, s ennek külső pereme tartalmazza azt az anyagot, amely a fent megrajzolt képet adja. Az Újtestamentum könyveit a történeti Jézus fogalma is uralja, s ez a lényeges vonás befolyásolja még a „legtéologiaibb“-at is közülük, mivel a kérdés az volt, hogy egy teológiai fontossággal bíró személy testet öltött. Viszont az a mód, ahogyan az ő jelentőségét bizonyították, megfelelt annak az eljárásnak, amely természetes volt egy olyan nemzet méhében született közösség számára, amelynek gondolkodásformái inkább történetiek, mint filozófiaiak, s inkább apokaliptikusak, mint oknyomozóak.

A kereszténység zsidó jellegét elrejtette az a tény, hogy az Újtestamentumot görög nyelven írták. Ez sokkal inkább a görög nyelv uralkodó voltának tudható be, mintsem a görög eszmék zsidók általi elfogadásának. Ezt éppen magával Pál apostollal bizonyíthatjuk a legszemléletesebben, aki görögül írt, de akinek gondolkodásmódja az Írásból táplálkozott. Az evangéliumokat is görög nyelven írták olyan szerzők, akik ismerték a nyelvet, noha egyikük sem bírta azt tökéletesen. Nyelvük görög volt, de tárgyuk a zsidó Messiás és története, valamint kapcsolata társaival. Még később is az Újtestamentum írói zsidó szellemi elődeik eszméihez fordulnak, hogy eligazítást nyerjenek a mindennapi élet dolgaiban, házassági etikában, pénzügyi és más kérdésekben, beleértve az uralkodó politikai hatalmat is.

Az ortodox judaizmus, amely az Ótestamentumból táplálkozott, igen erős volt, de nem annyira hogy a görög eszmék ne lettek volna hatással rá: a történelem folyása azt jelentette, hogy Jézus korában a judaizmus hellenisztikus volt, vagyis a hellenizmus ill. a görög kultúra hatása alatt állott. (Lásd Philo.) A tények azonban ma tisztán állanak előttünk: a görög eszmék behatoltak a judaizmusba, de nem okoztak alapvető változásokat. Egyrészt szükségtelen azzal érvelni, hogy vajon a hellenizmus vagy a judaizmus gyakorolta-e a fő hatást az Újtestamentum valamelyik sajátos részében. Az Újtestamentum háttéréül szolgáló judaizmus hellenisztikus bár, de lényeges részeiben változatlan, görög nyelvet és sokszor görög eszméket is használ, hogy kifejezhesse magát egy heterogén világban.

Ezek után hadd vonjunk le néhány következtetést annak eredményeként, hogy a judaizmust el kell fogadnunk az Újtestamentum háttéréül:

1. Még az Újtestamentum leghajthatatlanabb teológiai könyvét, a jánosi evangéliumot is ma egyre inkább a judaizmus háttéréből közelítjük meg. Ez a háttér lehet nagyon széles, felölelve a hellenisztikus judaizmust filozófiai színezetével, de ma már egyre tisztábban látjuk, hogy magába foglalja a palesztinai és rabbinikus judaizmust is.

2. Egy munkának, amely nyilvánvalóan zsidó vonásokat mutat, nem kell szükségszerűen korainak lennie. Ez nagyon fontos szempont, amikor pl. a Máté evangéliuma, vagy a Jakab levél keletkezésének idejét próbáljuk megállapítani. A bibliakutatók közül néhányan éveken át ázzal érveltek, hogy hasonló mondatok, mint Mt 18,17 „legyen előtted olyan mint a pogány és a vámszedő“, vagy a „zsinagóga“ kifejezés használata Jak 2,2-ben, e könyvek korai voltát igazolták. És valóban Jézus tanításának visszacsengése a Jakab levélben úgy ahogyan azt a Máté evangéliumban találjuk e két munkát együvé tartozónak mutatja olyan időszakban, amikor még a páli kereszténység nem jelentkezett, vagy még maga Pál sem indult el missziói munkájára.

Ezeket a kutatókat természetesen zavarba hozták a fenti könyvek késői voltát bizonyító kétségtelen jelek, mint kifejlett egyházfegyelem, szabályok és tanítások (Mt 28,15; Jak 5,15 és más részletek), de ők nagyobb súlyt helyeztek a korai datálásra. Máté evangéliuma esetében a szinoptikus kritika lehetőséget ad, hogy az evangéliumot viszonylag késői időpontra tegyék. A Jakab levél esetében bár a bizonyítékok zavarbaejtők, mégis a judaizmus jelei a legjobban megmagyarázhatók.

3. Amint láttuk a „zsidókereszténység“ kifejezés megtévesztő. Az újtestamentumi kutatást sokáig kísértette Baur szelleme, aki sikeresen megkerülte azt a teljes pszichológiai képtelenséget, hogy Pál, aki magát „héberből való hébernek“ és farizeusnak nevezi, hogyan prédikálhatta az evangéliumot nem zsidó kifejezésekkel. Valójában tehát őskeresztény egyházzól beszélünk, az Újtestamentum egyházáról, s ahelyett, hogy a zsidókereszténységet emlegetnénk, inkább a kereszténység zsidó jellegéről kellene beszélnünk.

LEONARD SWIDLER

A DIALÓGUS TÍZPARANCSOLATA*

A dialógus különböző felfogást képviselő személyek közötti tárgyalás egy közös problémáról. Célja: egymástól tanulni a kölcsönös megváltozás és növekedés érdekében.

Vallásos tárgykörben a múltban is összejöttünk, hogy a tőlünk különböző felfogást vallókkal vitatkozzunk, mint pl. a katolikusok a protestánsokkal, vagy azért, hogy az ellenfelet legyőzzük, vagy, hogy az ellenfélről ismereteket szerezzünk, hogy azután hatékonyabban foglalkozhassunk ill. legjobb esetben egyezkedjünk vele. De, ha találkoztunk is egymással, az csak konfrontáció volt, nyiltabb vagy finomabb polemika,

---

* Megjelent *The Dialogue Decalogue* címen 1983-ban, az Egyházak Világtanácsának *Current Dialogue* sorozatában. Rövidített szöveg, fordította dr. Erdő János.